

Piotr Sobotka

Instytut Sławistyki PAN

Rodzaj gramatyczny

1. Wprowadzenie

Rodzaj gramatyczny jest kategorią tekstową, właściwą wszystkim odmiennym częściom mowy, służącą sygnalizowaniu związków składniowych między rzeczownikiem a fleksyjnymi częściami mowy o ustalonej łączliwości z rzeczownikiem. Nominatywna wartość rodzaju jest ograniczona do niewielkiej grupy rzeczowników i ma charakter drugorzędny. Przymiotniki odmienne, liczebniki i zaimki rodzajowe we wszystkich formach dostosowują się pod względem rodzaju do rzeczowników, czasowniki zaś przybierają formy rodzajowe w paradygmatach opartych na dawnym imiesłowie *l*-owym (czasowniki w czasie przeszłym, przyszłym złożonym z imiesłowem przeszłym, czasowniki w trybie warunkowym).

Centralnymi zagadnieniami związanymi z opisem polskiej kategorii rodzaju, organizującymi dyskusję naukową na ten temat począwszy od pierwszych wystąpień językoznawczych, są po pierwsze kwestia genezy tej kategorii, a po drugie – jej zasobu i wartości (por. Skarżyński 2001: 129). W obu tych obszarach zmiany podejścia wynikają w dużej mierze ze zmiany optyki spojrzenia na kategorię rodzaju: z abstrakcyjnego i apriorycznego na empiryczny z uwzględnieniem danych gramatycznych. Różnice rodzajowe odnoszono pierwotnie do słabo weryfikowalnych koncepcji opartych na rodzaju naturalnym bądź specyficznie kulturowym wartościowaniu elementów świata, z czasem jednak zaczął dominować pogląd kładący nacisk na wewnątrztekstową naturę tej kategorii (jako pierwszy sąd ten wyraził Józef Mroziński (1824: 195), twierdzący, że „głównym przeznaczeniem rodzajów nie jest odróżniać płęć, ale wyrażać stosunek między rzeczownikiem a należącą do niego inną częścią mowy”, lecz myśl jego w zasadzie nie znalazła kontynuacji i dopiero w gramatyce Stanisława Szobera (1923) znaleźć można wyraźne składniową interpretację rodzaju rzeczownika). Podobna zmiana towarzyszyła ustaleniu liczby wartości rodzaju – od pierwotnych trzech, wyodrębnianych pod wpływem wzorca łacińskiego, po pięć czy dziewięć dla rzeczownika, ustalanych na podstawie kryteriów dystrybucyjnych. Zdawano sobie oczywiście sprawę z zasadniczej trudności w uzgodnieniu liczby wartości rodzaju w liczbie pojedynczej i mnogiej rzeczowników, w której nie dało się mówić o trzech rodzajach (Kopczyński (1817)

np. dla przymiotników w liczbie mnogiej wyróżniał dwa rodzaje: męski i żeński, czego konsekwencją była teza o zmieniającej się płci desygnatów (por. Skarżyński 2001: 139)). System pięciorodzajowy utrwalił się stosunkowo późno, ponieważ po raz pierwszy odnajdujemy go w gramatyce Szobera, gdzie został on wyodrębniony na podstawie form mianownikowych.

Tabela 1: Nazwy kategorii rodzaju w wybranych opracowaniach

Wzorzec łaciński	Określenia historyczne (Koronczewski 1961)	Mańczak 1956	Saloni 1976 (klasy i konteksty diagnostyczne)	GWSJP Morfologia 1998 (klasy i konteksty diagnostyczne)	Bańko 2002
genus masculinum	rodzaj męski/ płci męskiej/ nazwywanie męskie	męsko-osobowy	M1 (1)	męskoosobowy (A1 i B1)	męsko-osobowy
		męskozwierzęcy	M2 (2)	męskozwrotny (nieosobowy) (A1 i B2)	męskozwierzęcy
		męskoniezwrotny	M3 (3)	męskoniezwrotny (A2, B2)	męskorzeczowy
genus femininum	rodzaj niewieści/ białogłowski/ płci niewiejskiej/ nazwywanie niewieście	żeński	F (6)	żeński (A4, B2)	żeński
genus neutrum	rodzaj oddzielny/ żaden/ ani męskiej, ani płci niewiejskiej służący/ ni te, ni owe/ trzeci/ obojętny/ ani męski, ani niewieści/ średni/ nijaki/ rzeczowy	nijaki	N1 (4)	nijaki (A3, B2)	nijaki
			N2 (5)		
plurale tantum	–	–	P1 (vii)	–	–
			P2 (viii)		
			P3 (ix)		

Z kolei propozycja Witolda Mańczaka (1956) ustalona na podstawie maksymalnego różnicowania końcówek przymiotnikowych w bierniku w grupach rzeczownikowo-przymiotnikowych wpłynęła na wszystkie inne klasyfikacje (por. Saloni 1976ab; Kucala 1978; Laskowski 1998; Bańko 2002). Nieco zmodyfikowany, lecz przyjmujący również jako punkt wyjścia klasyfikację Mańczaka, podział zaproponowała poprzez nałożenie klas rodzajowych

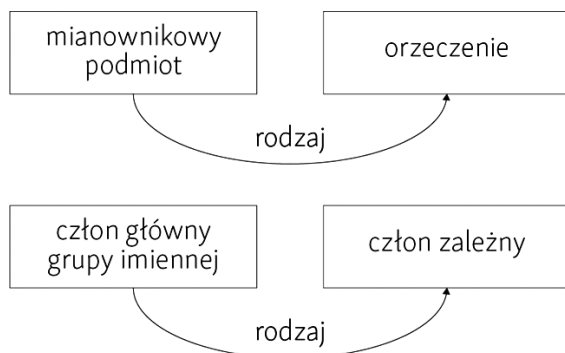
liczby mnogiej na klasy liczby pojedynczej Zofia Zaron (2004), która wyróżniła siedem wartości kategorii rodzaju: żeńską, męskożywotną, męskonieżywotną, nijaką, niemęskoosobową nienijką, żeńsko-męskoosobową i męskożywotno-męskoosobową. Z kolei Wiesław T. Stefańczyk (2007) wykazuje, podobnie jak Bogusła Kreja (1972), związki kategorii rodzaju z postacią mianownika liczby pojedynczej.

Klasyfikacje Mańczaka i Zaron opierają się na kryteriach morfoskładniowych, natomiast klasyfikacje zaproponowane przez Salonię i Laskowskiego odwołują się do kryteriów dystrybucyjnych. Mańczak za podstawę podziału przyjął przede wszystkim synkretyzm form przypadkowych, w szczególności biernika. Zaron opiera się na fleksyjnych kryteriach o charakterze hierarchicznym, wyróżniając w punkcie wyjścia klasy rodzajowe rzeczowników pojedynczych, a następnie mnogich, na podstawie form dopełniacza, biernika i mianownika rodzaju żeńskiego. Z kolei Saloni ustala rodzaj w zależności od łączliwości rzeczownika z formami fleksyjnego przymiotnika *ten* i z liczebnikiem, opierając się na następujących kontekstach diagnostycznych: 1. *Widzę jednego albo dwóch spośród tych_, których lubię.*; 2. *Widzę jednego albo dwa spośród tych_, które lubię.*; 3. *Widzę jeden albo dwa spośród tych_, które lubię.*; 4. *Widzę jedno albo dwoje spośród tych_, które lubię.*; 5. *Widzę jedno albo dwa spośród tych_, które lubię.*; 6. *Widzę jedną albo dwie spośród tych_, które lubię.*; 7. *Widzę jedno albo dwoje spośród tych_, których lubię.*; 8. *Widzę jedno albo dwoje spośród tych_, które lubię.*; 9. *Widzę (jedną albo dwie pary) spośród tych_, które lubię.* (por. Saloni 1976a: 62). Laskowski uważa, że „podział rzeczowników na klasy rodzajowe jest wyznaczony przez występujące między poszczególnymi rzeczownikami różnice w łączliwości syntaktycznej [...]” (Laskowski 1998: 208) i wskazuje konteksty diagnostyczne, na podstawie których wyróżnia klasy rodzajowe rzeczowników: A1 *Widzę tego nowego_*, A2 *Widzę ten nowy_*, A3 *Widzę to nowe_*, A4 *Widzę te (tą) nową_*, B1 *Widzę tych nowych_*, B2 *Widzę te nowe_* (por. Laskowski 1998: 210).

2. Gramatyczne i semantyczne podstawy kategorii rodzaju

Kategoria rodzaju odnosi się w języku polskim do dwóch odmiennych grup morfoskładniowych: rzeczowników, w tym gerundiów, i zaimków rzeczownych z jednej strony oraz przymiotników, liczebników i czasowników (predykatywów) – z drugiej. Obu tym grupom przysługuje ona na innych zasadach gramatycznych, dla pierwszej rodzaj jest kategorią niezależną dla wszystkich form paradygmatycznych danego leksemu (jeśli je posiada), dla drugiej zdeterminowaną i zmienną. Dla rzeczowników, gerundiów, zaimków rzeczownych jest to kategoria klasyfikująca, syntaktycznie niezależna i determinująca. Ogół form tych części mowy rozpada się na kilka klas, wyznaczonych przez określone wartości tej kategorii. Dla leksemów drugiej grupy rodzaj jest kategorią fleksyjną, syntaktycznie zależną, determinującą (w wypadku niektórych liczebników) lub niedeterminującą.

Poza uwarunkowaniami składniowymi kategorię rodzaju przypisujemy wyrazom reagującym na jej wartości ze względu na fleksyjne właściwości czasownika. Do cech dystryktywnych kategorii rodzaju jako kategorii gramatycznej można zaliczyć w układzie hierarchicznym: wykładnik dopełniacza *-i/-y* w liczbie pojedynczej, synkretyzm biernika w liczbie pojedynczej i mnogiej, wykładnik mianownika obu liczb (por. Zaron 2004: 23–37).

Kategoria rodzaju ma charakter wieloaspektowy, wynikający przede wszystkim z uwarunkowań gramatycznych, lecz również z jej wartości osobowych (por. Zieniukowa 1968; Kucala 1978). W tym drugim aspekcie można mówić o rodzaju jako kategorii nasemantyzowanej, sekundarnej w wypadku rzeczowników żywotnych. Badania semantyczne rodzaju muszą się jednak mierzyć z brakiem odniesienia rodzaju naturalnego, opartego na rozróżnieniu płci, do rodzaju gramatycznego oraz z asymetrią językową w przekazywaniu informacji o płci. Tylko dla nielicznych nazw zwierząt relewantna jest różnica w zakresie kategorii męskożywotnego – żeńskiego rodzaju, odpowiadająca rzeczywistym różnicom płciowym, por. *byk* – *krowa*, *ogier* – *klacz*. Różnicowanie nazw osobowych odbywa się najczęściej za pomocą środków słowotwórczych, ale nawet w tym wypadku liczba mnoga jest zazwyczaj nienacechowana pod względem rodzajowym.

Motywacja semantyczna jest relewantna w odniesieniu do rzeczowników klasy męskosobowej i męskozwotnej. Semantyczne podstawy ma również klasa rzeczowników męskozwotnych, choć w mniejszym zakresie niż poprzednie klasy. Składają się na nią głównie nazwy zwierząt. Wśród rzeczowników żeńskich i nijakich korelacja między wartością rodzajową a własnościami semantycznymi rzeczownika jest jedynie częściowa (por. Zaron 2004: 81–91).

3. Problemy klasyfikacji rodzajowej rzeczowników

Charakterystyka rodzajowa wiąże się z kilkoma problemami, wśród których na ogół wymienia się: charakterystykę rodzajową *pluraliów tantum*, rzeczowników nieodmiennych, skrótowców oraz tzw. rzeczowników dwurodzajowych. W związku z pierwszą kwestią w tradycyjnych ujęciach rzeczowniki te najczęściej pomijano w opisach kategorii rodzaju albo nie przypisywano im charakterystyki rodzajowej. Dopiero Z. Saloni (1976a) wyróżnił trzy dodatkowe klasy rodzajowe *pluraliów tantum* (P1, P2, P3). Z kolei zdaniem autorów „Gramatyki współczesnego języka polskiego. Morfologii” rzeczowniki, o których mowa, ponieważ mają defektywny paradygmat ograniczony do wykładników liczby mnogiej kategorii liczby, rozróżniają tylko te wartości kategorii rodzaju, które są wyrażane przez morfologiczne

wykładniki liczby mnogiej. Funkcjonalny charakter zatem ma w tym wypadku synkretyzm biernika i dopełniacza, na podstawie którego odróżniane są wyrażenia osobowe od nieosobowych, niespełniające warunku tożsamości biernika i dopełniacza (por. Orzechowska 1998: 319). Natomiast Zofia Zaron (2004: 39–42), przyjmując, że *pluralia* są rzeczownikami, których rzadko (lub wcale) używa się w liczbie pojedynczej, uważa, że realizują one te same wzorce, co rzeczowniki z flekcyjną kategorią liczby. W jej ujęciu można im przypisać charakterystykę rodzajową i w związku z tym wyróżnia ona: rzeczowniki męskoosobowe (*rodzice, Kowalscy*), niemęskoosobowe nijakie (*usta, uprawnienia*), niemęskoosobowe męskie (*sztućce, oklaski*), niemęskoosobowe żeńskie (*sanki, urodziny*), niemęskoosobowe nienijakie (*drzwi, wnętrzności*).

Charakterystyka rodzajowa przysługuje również rzeczownikom niefleksyjnym: poprzez analogię do polskich odpowiedników wyrazów zapożyczonych (*lady – kobieta*), jako reprezentantów grupy referencjalnej z rodzajem przypisanym na podstawie hiperonimu (*kombi – samochód*), ze względu na typ zakończenia (rzeczowniki spółgłoskowe traktowane są jako męskonieżywotne, por. *manicure*, natomiast samogłoskowe – jako nijakie, por. *etui*). Osobną grupę rzeczowników niefleksyjnych tworzą nazwy żeńskie utworzone na drodze derywacji paradygmatycznej od męskich, por. *kobieta lekarz, doktor* itp. Odróżnienie ich rodzaju możliwe jest ze względu na syntaktyczną łączliwość z formami flekcyjnymi przymiotników, czasowników i liczebników, por. *pewien doktor vs. pewna doktor*. Nieco inaczej rzecz się ma ze skrótowcami, których charakterystyka rodzajowa uwarunkowana jest ich funkcją komunikacyjną: ze względu na odniesienie do pełnej nazwy, por. *PAN została powołana*; na jego leksykalną samodzielność oraz typ zakończenia (odmieniają się skrótowce zakończone na spółgłoskę lub samogłoskę *-a*) – z reguły zakończonym na spółgłoskę przypisuje się rodzaj męskonieżywotny (*członek PAN-u*), zakończonym na *-a* – żeński (*kupił w IKE-i*), pozostałym – nijaki (*UPR spełniało jego oczekiwania*).

Swoistym zagadnieniem w ramach kategorii rodzaju są rzeczowniki dwurodzajowe typu *fajtlapa, sierota, gaduła*. Ich wykaz i funkcjonalną charakterystykę przynosi m.in. praca Zaron (2009: 187–196). Są to wyrazy zakończone na *-a* w mianowniku liczby pojedynczej o znaczeniu osobowym, które w liczbie pojedynczej mogą współwystępować z formami przymiotnikowymi i /lub czasownikowymi żeńskimi i męskimi. Ich użycie jest w odniesieniu do mężczyzn nacechowane.

Literatura

- Bańko, M. 2002. *Wykłady z polskiej fleksji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kopczyński, A.O. 1817. *Grammatyka języka polskiego*. Warszawa: s.n.
- Kreja, B. 1972. „O rodzaju gramatycznym polskich rzeczowników”. *Z Polskich Studiów Slawistycznych* 4(1): 233–248.
- Kucała, M. 1978. *Rodzaj gramatyczny w historii polszczyzny*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, PAN.
- Laskowski, R. 1998. „Rodzaj gramatyczny”. W *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkowska, R. Laskowski, i H. Wróbel, wyd. 2, zm., t. 1. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 207–217.

- Mańczak, W. 1956. „Ile rodzajów jest w polskim?”. *Język Polski* 36(2): 116–121.
- Mroziński, J. 1824. *Odpowiedź na umieszczoną w Gazecie Literackiej Recenzję dzieła pod tytułem Pierwsze zasady grammatyki języka polskiego*. Warszawa: drukiem N. Glücksberga.
- Orzechowska, A. 1998. „Rzeczownik”. W *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkowska, R. Laskowski, i H. Wróbel, wyd. 2, zm., t. 1. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 270–332.
- Saloni, Z. 1976. „Odpowiedź na koreferat i głosy w dyskusji”. W *Kategorie gramatyczne grup imiennych w języku polskim. Materiały konferencji Pracowni Gramatyki Współczesnej Polszczyzny Instytutu Języka Polskiego PAN, Zawoja, 13–15 XII 1974*, red. R. Laskowski. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, PAN, 96–106.
- Saloni, Z. 1978. „Kategoria rodzaju we współczesnym języku polskim”. W *Kategorie gramatyczne grup imiennych w języku polskim. Materiały konferencji Pracowni Gramatyki Współczesnej Polszczyzny Instytutu Języka Polskiego PAN, Zawoja, 13–15 XIII 1974*, red. R. Laskowski. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 43–78.
- Skarżyński, M. 2001. *W kręgu gramatyk polskich XIX i XX wieku*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”.
- Stefańczyk, W.T. 2007. *Kategoria rodzaju i przypadku polskiego rzeczownika*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Szober, S. 1923. *Gramatyka języka polskiego*, wyd. 2 zm. i uzup. Lwów–Warszawa: Książnica Polska–Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych.
- Zaron, Z. 2004. *Aspekty funkcjonalne polskiej kategorii rodzaju. Charakterystyka fleksyjna*. Warszawa–Puńsk: Auśra.
- Zaron, Z. 2009. *Problemy składni funkcjonalnej*. Warszawa: BEL Studio.
- Zieniukowa, J. 1968. „Kategoria męskoosobowości w językach słowiańskich”. W *Prace na VI Międzynarodowy Kongres Słowistów w Pradze, T. 3: Językoznawstwo*, red. W. Daroszewski. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 109–114.